

Radostaw Kubicki

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

ROLA RELIGII W TZW. ARTYKUŁACH HENRYKOWSKICH I W PRAWACH KARDYNALNYCH STANOWIĄCYCH PODSTAWY USTROJOWE RZECZYPOSPOLITEJ OBOJGA NARODÓW

Celem rozdziału jest określenie miejsca i roli religii w aktach prawnych o charakterze ustrojowym w okresie przedkonstytucyjnym w Polsce. Przedmiotem badania objęte zostały tzw. artykuły henrykowskie i prawa kardynalne, które w Rzeczypospolitej Obojga Narodów pełniły funkcję aktów określających podstawy ustrojowe państwa. Analizując powyższe dokumenty, przedstawiano również ogólną ich genezę oraz najważniejsze wydarzenia z nimi związane. Przedstawienie tzw. tła historycznego pozwala bowiem lepiej zrozumieć przyczyny, charakter i ewentualne skutki ustanawianych uregulowań prawnych. Następnie zastosowano metodę analizy treści, dzięki której w rozpatrywanych aktach wyselekcjonowano i przebadano przepisy dotyczące problematyki religijnej. Oprócz tego poprzez użycie metod badawczych: komparatystycznej i statystycznej porównano znaczenie zagadnień wyznaniowych w analizowanych aktach ustrojowych.

Z perspektywy współczesnej polskiej rzeczywistości wydawałoby się, że Polska i Polacy byli zawsze utożsamiani z Kościołem rzymskokatolickim. Niemniej jednak ten swego rodzaju stereotyp zaczął się wykształcać dopiero od okresu rozwiniętej kontrreformacji w XVII wieku.¹ Wcześniej, w XVI wieku, Rzeczpospolita uważana była za państwo otwarte na tzw. nowinki religijne². Pomimo bowiem wydawania przez królów polskich formalnie obowiązujących obostrzeń – wymierzonych przeciwko rozwojowi protestantyzmu w praktyce jednak niemal powszechnie akceptowano różnowierców, co doprowadziło do wprowadzenia swego rodzaju niepisanej tolerancji religijnej³. Coraz silniej zabiegano również o prawne zagwarantowanie wolności wyznania w Rzeczypospolitej. Działania te wzmogły się szczególnie po rzezi hugenotów dokonanej w Paryżu (noc św. Bartłomieja, 23/24 sierpnia 1572 roku) i innych miastach francuskich⁴. Obawy polskich protestantów były tym większe, że właśnie zmarł bezdzietnie ostatni z Jagiellonów na tronie polskim – Zygmunt August, a wśród głównych pretendentów na nowego króla wysunięto Henryka z dynastii Walezjuszy, która panowała we Francji i odpowiadała za przeprowadzenie wspomnianej wyżej masakry⁵. Uwieńczeniem podejmowanych przez polskich innowierców starań było przyjęcie na Sejmie konwokacyjnym 29 stycznia 1573 roku Aktu Konfederacji Warszawskiej, przyznającej szlachcie wolność wyznania⁶.

1 Zob. J. Tazbir, *Prace wybrane*, t. 1: *Państwo bez stosów i inne szkice*, Kraków 2000, s. 201–202.

2 Zob. J. Lecler, *Historia tolerancji w wieku reformacji*, t. 1, Warszawa 1964, s. 383 i in.; J. Tazbir, *Dzieje polskiej tolerancji*, Warszawa 1973, s. 57 i in.

3 Zob. J. Tazbir, *Dzieje polskiej tolerancji*, dz. cyt., s. 21–39; J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 1996, s. 208–209.

4 Zob. m.in. J. Lecler, *Historia tolerancji w wieku reformacji*, t. 2, Warszawa 1964, s. 81–89.

5 Henryk Walezjusz nie brał jednak udziału w rzezi hugenotów w noc św. Bartłomieja, ale pomimo tego był uznawany za jednego z głównych jej sprawców, zob. J. Tazbir, *Spotkania z historią*, Warszawa 1997, s. 121 i n.; P. Wierzbicki, *Henryk III Walezzy (1551–1589)*, w: *Słownik władców Polski i pretendentów do tronu polskiego*, red. E. Wygonik, Kraków 2003, s. 150.

6 Zob. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór Dokumentów Pergaminowych, sygn. 4467; *Volamina legum*, t. 2, Petersburg 1859, s. 124–125; M. Korolko, *Klejnot swobodnego sumienia. Polemika wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573–1658*, Warszawa 1974, s. 43–45; M. Niemyjski, *Koronni senatorowi duchowni wobec kwestii pokoju*

Równie wielkim sukcesem polskich różnowierców było wpisanie gwarancji królewskich dotyczących poszanowania religijnego, ustanowionych na konfederacji warszawskiej, do tzw. artykułów henrykowskich. Przyjęte one zostały na sejmie elekcyjnym 12 maja 1573 roku i określały podstawy ustrojowe państwa⁷. Stąd także można byłoby je nazwać swego rodzaju pierwszą małą konstytucją Polski⁸. Warto przy tym zwrócić uwagę, że kwestie dotyczące wolności wyznania ujęto już w art. 2. tego dokumentu, co dobitnie świadczyło o ważnej roli tego zagadnienia⁹. Poza tym w art. 15. stwierdzono, że król bez zgody sejmu nie będzie mógł nakładać nowych podatków, w tym dotyczących stanu duchownego¹⁰.

Pomimo przyjęcia przez sejm tzw. artykułów henrykowskich ich proces wejścia w życie – poprzez uznanie ich przez monarchę polskiego – znacznie się przeciągnął. Wprawdzie po wyborze na sejmie elekcyjnym Henryka Walezjusza na króla Polski, król elekt, będąc jeszcze w Paryżu, zgodził się – nie bez oporów – na wszystkie ustalenia, w tym na te związane z tolerancją religijną. Pomimo tego zarówno podczas koronacji, jak i będąc już królem Polski, odmawiał ponownego potwierdzenia aktu konfederacji warszawskiej i artykułów (zwanych później od jego imienia henrykowskimi). Jedynie

---

religijnego w artykułach konfederacji generalnej warszawskiej w pierwszym bezkrólewiu po śmierci Zygmunta Augusta, „Białostockie Teki Historyczne” 6 (2008), s. 59–64.

- 7 Na temat daty uchwalenia tzw. artykułów henrykowskich zob. D. Makiła, *Artykuły henrykowskie (1573–1576). Geneza – obowiązywanie – stosowanie. Studium historyczno-prawne*, Warszawa 2012, s. 14–15, 29, 46 i in. Często w literaturze podaje się 17 maja jako datę przyjęcia tzw. artykułów henrykowskich (zob. np. Z. Szcząska, *Ustawa Rządowa z 1791 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1, red. M. Kallas, Warszawa 1990, s. 19), ale jest to tylko data wykonania najstarszej znanej kopii tego dokumentu.
- 8 Na temat przypisywania artykułom henrykowskim miana konstytucji zob. m.in. W. Kopoczyński, *Rząd a Sejm w dawnej Rzeczypospolitej*, w: *Pamiętnik v powszechnego zjazdu historyków polskich w Warszawie 28 listopada do 4 grudnia 1930 r.*, t. 1: *Referaty*, Lwów 1930, s. 201; D. Makiła, *Artykuły henrykowskie*, dz. cyt., s. 17–20 i in.
- 9 Zob. *Literae confirmationis articulorum Henrico Regi antea oblatorum*, w: *Volumina legum*, t. 2, dz. cyt., art. 2 (s. 150); D. Makiła, *Artykuły henrykowskie*, dz. cyt., s. 293 i n.
- 10 Zob. *Literae confirmationis articulorum Henrico Regi antea oblatorum*, dz. cyt., art. 15 (s. 152); w innych kopiach artykułów henrykowskich przepis ten zawarty jest w art. 17; zob. *Artykuły henrykowskie z 1573 r.*, w: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S. B. Lenard, Warszawa 1999, s. 110.

podczas uroczystości koronowania się w katedrze wawelskiej w Krakowie w lutym 1574 roku, został on wprost zmuszony do złożenia przysięgi z klauzulą odnoszącą się do zachowania pokoju religijnego. Zrobił to jednak dopiero po kłótni, jaka odbyła się w trakcie ceremonii, i wobec groźby nieoddania mu korony polskiej¹¹. Poza tym słowa przysięgi dotyczące tolerancji religijnej miano mu na bieżąco i chaotycznie podawać do powtórzenia, a zdezorietowany Henryk, wypowiadając je, miał nie wiedzieć, co mówi, ponieważ nie znał języka polskiego¹². Trudno zatem byłoby uznać taką przysięgę za ważną. Ostatecznie do potwierdzenia swobód religijnych przez Henryka jako króla Polski nigdy nie doszło, bo zaledwie po kilku miesiącach od koronacji uciekł on skrycie z Rzeczypospolitej do Francji, gdzie objął opróżniony tron francuski po zmarłym właśnie bracie Karolu IX. Dopiero w 1576 roku Stefan Batory złożył przysięgę na artykuły henrykowskie podczas swojej koronacji na króla Polski, a następnie dodatkowo jeszcze je potwierdził¹³. Poza tym w związku z faktem, że artykuły henrykowskie odwoływały się w swojej treści (art. 2) wprost do aktu konfederacji warszawskiej z 1573 roku, to akceptacja przez króla przepisów zawartych w tych artykułach równocześnie wiązała się z zatwierdzeniem także tego aktu.

Artykuł 2. artykułów henrykowskich oraz akt konfederacji warszawskiej stanowiły prawną gwarancję wolności religijnej szlachty w XVI–XVIII wieku. Swym zasięgiem objęły wszystkie grupy wyznaniowe występujące na terytorium ówczesnej Rzeczypospolitej, w tym ludność prawosławną i początkowo również arian. Poza tym na zawarte w nim przepisy powoływali się nie tylko chrześcijanie, ale również między innymi polscy i litewscy Tatarzy, wyznający islam¹⁴. Warto również zwrócić uwagę, że objęcie tolerancją religijną wszystkich wyznań było rozwiązaniem niespotykanym w ówczesnej Europie. Zdarzało się, że poszczególne państwa wprowadzały okresowo wolność wyznania, ale dotyczyło to zazwyczaj tylko wybranych dwóch lub

11 Zob. J. Tazbir, *Tradycje tolerancji religijnej w Polsce*, Warszawa 1980, s. 57–58.

12 Zob. D. Makiła, *Artykuły henrykowskie*, dz. cyt., s. 93.

13 Zob. D. Makiła, *Artykuły henrykowskie*, dz. cyt., s. 100–106; S. Salmonowicz, *Geneza i treść uchwał konfederacji warszawskiej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 19 (1974), s. 20.

14 Zob. J. Tazbir, *Tradycje tolerancji religijnej*, dz. cyt., s. 52.

konkretnie wskazanych religii¹⁵. W żadnym jednak innym państwie ustanowiona tolerancja religijna nie obejmowała wówczas wszystkich wyznań.

Pewne wątpliwości interpretacji treści obu dokumentów budziła jednak kwestia dotycząca poddaństwa ludności chłopskiej i jej swobody wyznania¹⁶. Pojawiły się bowiem obawy, że poszczególni właściciele pańscy będą chcieli narzucić swoim poddanym wyznanie, które sami wybrali, na wzór zasady „czyja władza tego religia” (łac. „cuius regio, eius religio”), przyjętej w pokoju augsburskim kończącym wojny religijne w państwach niemieckich¹⁷. W praktyce rzeczywiście dochodziło do takich przypadków. Szlachta protestancka wprowadzała swoisty przymus wyznaniowy w swoich majątkach ziemskich – zarówno na wsiach, na folwarkach, jak również w miastach będących ich własnością, poprzez wspieranie przez nich rozwoju instytucjonalnego tylko wybranego kościoła reformowanego oraz wydawanie dyspozycji dominialnych dotyczących obowiązku uczestniczenia poddanych w życiu religijnym lokalnej wspólnoty czy związanych z wyborem na urzędy miejskie jedynie osób konkretnego wyznania¹⁸. Podobnie zresztą czyniła szlachta katolicka w swoich dobrach.

Po Stefanie Batorym każdy nowo wybrany monarcha polski był zobowiązany do przestrzegania artykułów henrykowskich, w tym między innymi do stania na straży wolności wyznania w Polsce. Artykuły henrykowskie i akt konfederacji warszawskiej formalnie obowiązywały aż do upadku I Rzeczypospolitej. Jednak w praktyce już przynajmniej od początków XVII wieku, wraz z rosnącą na sile kontrreformacją i malejącymi wpływami protestantów, zaczęły się prześladowania różnowierców. Zdarzały się przypadki tumultów, niszczenia i likwidowania zborów, zamykania drukarni

15 Zob. J. Tazbir, *Tradycje tolerancji religijnej*, dz. cyt., s. 51; H. Wojtyśka, *Augsburski pokój religijny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin 1995, kol. 1064; H. Wojtyśka, *Edykt nantejski*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1995, kol. 666.

16 Zob. M. Korolko, *Klejnot swobodnego sumienia*, dz. cyt., s. 46, 123.

17 Zob. też: Z. Zieliński, *Cuius regio eius religio – principium regnandi*, „*Saeculum Christianum*” 1 (1994) nr 2, s. 83–93.

18 Zob. np. E. Bagińska, *Tolerancja religijna Radziwiłłów birżańskich w XVI–XVII wieku*, w: *Dyskursy i przestrzenie (nie)tolerancji*, red. G. Gazda, I. Hübner, J. Płuciennik, Łódź 2008, s. 156–157 i in.

i szkół oraz pojedyncze zabójstwa innowierców¹⁹. W 1632 roku zakazano dysydentom zakładania nowych zborów w dobrach królewskich, a w 1717 roku ograniczono ich funkcjonowanie również w szlacheckich majątkach ziemskich²⁰. Nastroje antytolerancyjne szczególnie przybrały na sile w dobie tzw. potopu szwedzkiego (lata 1655–1660) i wielkiej wojny północnej (lata 1700–1721). Oskarżeni o sprzyjanie najeźdźcom Arianie konstytucją sejmową z 1658 roku zostali wyłączeni spod prawa do swobody praktyk religijnych, ustanowionych aktem konfederacji warszawskiej, i nakazano im albo zmianę wyznania, albo opuszczenie Rzeczypospolitej²¹. W 1668 roku sejm zabronił porzucania katolicyzmu pod karą banicji i konfiskaty majątku²². Od drugiej połowy XVII wieku różnowierców zaczęto pomijać przy nominacjach na urzędy senatorskie, a więc przestali zasiadać w senacie. Natomiast w pierwszej połowie XVIII wieku formalnie odebrano innowiercom prawo piastowania urzędów oraz wyboru na posłów i na deputatów trybunalskich (1733)²³.

Od drugiej połowy XVII wieku, a szczególnie w drugiej połowie XVIII wieku kwestia obrony praw innowierców w Polsce stała się pretekstem do ingerowania państw ościennych, w tym przede wszystkim Rosji, w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej. W 1767 roku pod osłoną wojsk rosyjskich zawiązały się dwie konfederacje dysydenckie: w Słucku dla Wielkiego Księstwa Litewskiego i Toruniu dla Korony²⁴. Oprócz tego w tym samym jeszcze

19 Zob. S. Tync, *Zarys dziejów wyższej szkoły braci polskich w Rakowie 1602–1638*, w: *Raków: ognisko arianizmu*, red. S. Cynarski, Kraków 1968, s. 160–164; W. Urban, *Znaczenie Rakowa w siedemnastowiecznym ruchu ariańskim*, w: *Raków: ognisko arianizmu*, dz. cyt., s. 211–214; M. Korolko, *Klejnot swobodnego sumienia*, dz. cyt., s. 105; J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa*, dz. cyt., s. 210–211.

20 Zob. Z. Kaczmarczyk, *Kościół w państwie, jego stanowisko w państwie, kontrreformacja*, w: *Historia państwa i prawa Polski*, t. 2: *Od połowy XV wieku do r. 1795*, red. J. Bardach, Warszawa 1971, s. 221.

21 Zob. M. Korolko, *Klejnot swobodnego sumienia*, dz. cyt., s. 133–138; J. Tazbir, *Prace wybrane*, t. 1, dz. cyt., s. 233–235.

22 Zob. J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa*, dz. cyt., s. 212.

23 Zob. Z. Kaczmarczyk, *Kościół w państwie, jego stanowisko w państwie, kontrreformacja*, dz. cyt., s. 221; J. Michalski, *Sejm w czasach saskich*, w: *Historia sejmku polskiego*, t. 1: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, red. Z. Kaczmarczyk, Warszawa 1984, s. 305; Z. Góralski, *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1988, s. 32–33.

24 Zob. W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, Warszawa 1999, s. 612.

roku, z inspiracji ambasadora rosyjskiego Mikołaja Repnina, zawiązano konfederację generalną w Radomiu, która postawiła sobie za cel obalenie reform przeprowadzonych w Polsce w latach 1764–1766 i przywrócenie starych porządków²⁵. W związku z tymi wydarzeniami król Stanisław August Poniatowski zwołał sejm nadzwyczajny (1767–1768), który pod nadzorem Repnina przyjął *Traktat wieczysty między Rzeczypospolitą Polską i imperium całej Rosji*, do którego dodane zostały dwa akty osobne: *Akt osobny pierwszy*, który stanowił prawa i wolność wyznania dla innowierców oraz *Akt osobny drugi*, który – po artykułach henrykowskich – stanowił drugi zbiór przepisów określających podstawy ustrojowe Rzeczypospolitej²⁶.

Akt osobny drugi podzielony został na prawa kardynalne – miały być niezienne i to im przypisuje się charakter konstytucyjny i *materiae status* – stanowiły również podstawy funkcjonowania państwa, ale sejm w głosowaniu jednomyślnym mógł je zmienić²⁷. Zasady przyjęte w prawach kardynalnych miały petryfikować istniejący system ze wszystkimi jego słabościami i nie dopuścić do jego reformowania. W praktyce jednak sankcjonowały też pewne nowe rozwiązania. Generalnie jednak odegrały one raczej negatywną rolę i stanowiły przykład ingerencji ościennych mocarstw w wewnętrzne sprawy ówczesnej Polski. Świadczył o tym między innymi fakt, że przepisy

-
- 25 Na temat konfederacji generalnej w Radomiu zob. m.in. w: S. Piątkowski, *Radom: zarys dziejów miasta*, Radom 2000, s. 50–51; W. Kęder, *Między Radomiem a Barem. Stolica Apostolska wobec kryzysu w sprawie innowierców na przełomie 1767 i 1768 roku*, w: *Kościół katolicki na pograniczu małopolsko-mazowieckim w epoce przedrozbiorowej*, red. S. Piątkowski, Z. Pietrzak, Radom 2002, s. 121–126; B. Madejska, *Konfederacja radomska 1767–1768 roku*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 38 (2003) z. 3–4, s. 21 i in.
- 26 Zob. *Traktat wieczysty między Rzeczypospolitą Polską y imperium całej Rosyi*, w: *Volumina legum*, t. 7, Petersburg 1860, s. 250–256; *Akt osobny pierwszy*, w: *Volumina legum*, t. 7, dz. cyt., s. 256–276; *Akt osobny drugi*, w: *Volumina legum*, t. 7, dz. cyt., s. 276–285; M. Markiewicz, *Historia Polski 1492–1795*, Kraków 2002, s. 390, 660.
- 27 Zob. *Prawa kardynalne*, w: *Konstytucye Seymu extraordinarynego w Warszawie roku MDCCCLXVII. Dnia piątego Października złożonego y zaczętego, a z Limitacyi y prorogacyi w Roku MDCCCLXVIII. Dnia piątego Marca, przy rozwiązaniu Konfederacyi Generalnych Koronney y Wielkiego Xięstwa Litewskiego zakończonogo, ex consensu Ordinum totius Reipublicae ustanowione*, Warszawa 1768, s. 84–97; *Materye status*, w: *Konstytucye Seymu extraordinarynego w Warszawie roku MDCCCLXVII*, dz. cyt., s. 97–102.

obu aktów osobnych, w tym prawa kardynalne, zostały objęte gwarancją ze strony Rosji i carowej Katarzyny II²⁸.

Analizując cały *Akt osobny drugi*, można stwierdzić, że kwestie dotyczące religii można odnaleźć jedynie w prawach kardynalnych, a nie są one w ogóle podnoszone w *materiae status*. W sumie na 24 artykuły znajdujące się w prawach kardynalnych 8 z nich odnosi się do rozpatrywanej tematyki. Poszczególne przepisy ustanawiały i potwierdzały następujące prawa:

- katolicyzm jako religię panującą (art. II);
- karę wygnania za odstąpienie (apostazja) od wiary katolickiej (art. III);
- król i królowa muszą być wyznania rzymskokatolickiego. Poza tym osoby, które proponowały do tronu polskiego kandydata innego wyznania, można byłoby bezkarnie zabić (art. IV). Warto przy tym zwrócić uwagę, że tym samym drogę do ewentualnego objęcia tronu polskiego zamykali sobie carowie Rosji, wyznający prawosławie, oraz królowie Prus, którzy związani byli z protestantyzmem;
- nienaruszalność godności duchownych – jedynie sejm jednogłośnie mógł pozbawić osobę duchowną posiadanych tytułów (art. VII);
- prawo sprawowania m.in. wszelkich godności i urzędów duchownych posiadała jedynie polska szlachta (art. XI);
- wolność wyznania dla wszystkich innowierców (art. XII);
- prawo dzierżawy wieczystej dla wszystkich wolnych obywateli polskich i obcokrajowców na gruntach pustych należących m.in. do duchowieństwa (art. XVIII);
- nienaruszalność majątkowa m.in. dla polskiego duchowieństwa (art. XXII)²⁹.

Można zatem stwierdzić, że aż 33% wszystkich artykułów znajdujących się w prawach kardynalnych dotyczyło religii lub duchowieństwa. Przepisy te wprawdzie zostały rozmieszczone po całym akcie, ale zwraca szczególną uwagę fakt, że największa ich grupa była na początku, tuż po pierwszym

28 Zob. *Traktat wieczysty między Rzeczpospolitą Polską y imperium całej Rosyi*, dz. cyt., art. 3 i 4 (s. 253–254); W. A. Serczyk, *Katarzyna II carowa Rosji*, Wrocław 1983, s. 177–178.

29 Zob. *Prawa kardynalne*, w: *Konstytucje Seymu extraordinaryjnego w Warszawie roku MDCCCLXVII*, dz. cyt., art. II, III, IV, VII, XI, XII, XVIII, XXII (s. 85–93, 95).

artykule. Wszystko to świadczy, że rozpatrywana tematyka odgrywała szczególnie ważną rolę.

Pomimo tego, że przyjęte w 1768 roku prawa kardynalne miały mieć charakter niezmienny i wieczysty, to w praktyce w następnym ćwierćwieczu jeszcze trzykrotnie je potwierdzano i uchwalano, tj. już w 1775 roku³⁰ – wraz z traktatami rozbiorowymi, w 1791 roku (1790/1791)³¹ oraz w 1793 roku na niechlubnym sejmie grodzieńskim³². W sprawach podstawowych dotyczących religii są one mniej więcej zgodne. Występują jednak pewne drobne różnice w szczegółowości ujęcia poszczególnych zagadnień oraz w rozmieszczeniu ich w danych aktach³³.

Tabela 1. Ilość artykułów odnoszących się do religii w tzw. artykułach henrykowskich i prawach kardynalnych

AKT USTROJOWY	TZW. ARTYKUŁY HENRYKOWSKIE Z 1573 ROKU	PRAWA KARDYNALNE Z 1768 ROKU
Ilość wszystkich artykułów w akcie	21	24
Wyszczególnienie artykułów odnoszących się do religii z wyróżnieniem najważniejszych	2, 15	II, III, IV, VII, XI, XII, XVIII, XXII
Ilość artykułów odnoszących się do religii	2	8
% wszystkich artykułów odnoszących się do religii	9,5%	ok. 33,3%

Źródło: Opracowanie własne.

30 Zob. *Akt osobny*, w: *Volumina legum*, t. 8, Petersburg 1860, s. 49; *Prawa kardynalne z 1775 r.*, w: *Historia ustroju i prawa w Polsce do 1772/1795*, wyd. S. Godek, M. Wilczek-Karczewska, Warszawa 2006, s. 173–174.

31 Zob. *Prawa kardynalne niewzruszone*, w: *Volumina legum*, t. 9, Kraków 1889, s. 203–204.

32 Zob. *Prawa kardynalne*, w: *Volumina legum*, t. 10, Poznań 1952, s. 110–113.

33 Zob. Z. Radwański, *Prawa kardynalne w Polsce*, Poznań 1952, s. 176–177 i in.

Porównując artykuły henrykowskie do praw kardynalnych pod względem statystycznego rozmieszczenia i ujęcia w tych aktach kwestii dotyczących religii, można stwierdzić, że zarówno pod względem ilościowym, jak i procentowym więcej unormowań w tym zakresie znajdowało się w tym drugim akcie. Niemniej jednak należy także ogólnie podsumować, że zarówno w artykułach henrykowskich, jak również w prawach kardynalnych problematyka religijna zajmowała ważne miejsce. Oba jednak akty miały odmienny charakter. Artykuły henrykowskie były bowiem symbolem szeroko rozumianej szesnastowiecznej tradycji tolerancji religijnej w Polsce. Natomiast przepisy zawarte w prawach kardynalnych teoretycznie również stanowiły o wolności wyznania, jednak jednocześnie zdecydowanie faworyzowały Kościół rzymskokatolicki. Należy także zwrócić uwagę, że gwarancje religijne zawarte w artykułach henrykowskich mogą być traktowane jako świadectwo rozwoju cywilizacyjnego państwa polskiego i dzieło własne stanów rządzących w Rzeczypospolitej. Z kolei prawa kardynalne powstały z inspiracji i przy pomocy sąsiedniego mocarstwa rosyjskiego, które wykorzystywało kwestie religijne do ingerowania w wewnętrzne sprawy państwa polskiego i destabilizacji jego sytuacji.

ABSTRACT

The role of religion in the Henrician Articles and in the Cardinal Laws constituting the fundamental laws of the Polish-Lithuanian Commonwealth

The subject of the study are the Henrician Articles and *The Cardinal Laws*, which in the period of the sixteenth and eighteenth centuries constituted the fundamental laws of the Polish-Lithuanian Commonwealth. As a result of the research, it was found that as much as 33% of all articles in *The Cardinal Laws* and almost 10% in the Henrician Articles referred to religion. However, it is the Henrician Articles that are still the symbol of Old Polish religious tolerance.

BIBLIOGRAFIA

- Akt osobny drugi*, w: *Volumina legum*, t. 7, Petersburg 1860, s. 276–285.
- Akt osobny pierwszy*, w: *Volumina legum*, t. 7, Petersburg 1860, s. 256–276.
- Akt osobny*, w: *Volumina legum*, t. 8, Petersburg 1860, s. 47–51.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór Dokumentów Pergaminowych, sygn. 4467.
- Artykuły henrykowskie z 1573 r.*, w: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S. B. Lenard, Warszawa 1999, s. 108–110.
- Bagińska E., *Tolerancja religijna Radziwiłłów birżańskich w XVI–XVII wieku*, w: *Dyskursy i przestrzenie (nie)tolerancji*, red. G. Gazda, I. Hübner, J. Płuciennik, Łódź 2008, s. 155–168.
- Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M., *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 1996.
- Góralski Z., *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1988, s. 32–33.
- Kaczmarczyk Z., *Kościół w państwie, jego stanowisko w państwie, kontrreformacja*, w: *Historia państwa i prawa Polski*, t. 2: *Od połowy XV wieku do r. 1795*, red. J. Bardach, Warszawa 1971, s. 218–223.
- Kęder W., *Między Radomiem a Barem. Stolica Apostolska wobec kryzysu w sprawie innowierców na przełomie 1767 i 1768 roku*, w: *Kościół katolicki na pograniczu małopolsko-mazowieckim w epoce przedrozbiorowej*, red. S. Piątkowski, Z. Pietrzak, Radom 2002, s. 117–126.
- Konopczyński W., *Dzieje Polski nowożytnej*, Warszawa 1999.
- Konopczyński W., *Rząd a Sejm w dawnej Rzeczypospolitej*, w: *Pamiętnik v powszechnego zjazdu historyków polskich w Warszawie 28 listopada do 4 grudnia 1930 r.*, t. 1: *Referaty*, Lwów 1930, s. 201–215.
- Korolko M., *Klejnot swobodnego sumienia. Polemika wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573–1658*, Warszawa 1974.
- Lecler J., *Historia tolerancji w wieku reformacji*, t. 1, Warszawa 1964.
- Lecler J., *Historia tolerancji w wieku reformacji*, t. 2, Warszawa 1964.
- Litterae confirmationis articulorum Henrico Regi antea oblatorum*, w: *Volumina legum*, t. 2, Petersburg 1859, s. 150–153.
- Madejska B., *Konfederacja radomska 1767–1768 roku*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 38 (2003) z. 3–4, s. 3–70.
- Makiła D., *Artykuły henrykowskie (1573–1576). Geneza – obowiązywanie – stosowanie. Studium historyczno-prawne*, Warszawa 2012.
- Markiewicz M., *Historia Polski 1492–1795*, Kraków 2002.
- Materie status*, w: *Konstytucje Seymu extraordinarynego w Warszawie roku MDCCLXVII. Dnia piątego Października złożonego y zaczętego, a z Li mitacyi y prorogacyi w Roku MDCCLXVIII. Dnia piątego Marca, przy*

- rozwiązaniu Konfederacji Generalnych Koronney y Wielkiego Xięstwa Litewskiego zakończonogo, ex consensu Ordinum totius Reipublicae ustanowione*, Warszawa 1768, s. 97–102.
- Michalski J., *Sejm w czasach saskich*, w: *Historia sejmu polskiego*, t. 1: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, red. Z. Kaczmarczyk, Warszawa 1984, s. 300–349.
- Niemyski M., *Koronni senatorowi duchowni wobec kwestii pokoju religijnego w artykułach konfederacji generalnej warszawskiej w pierwszym bezkrólewiu po śmierci Zygmunta Augusta*, „Białostockie Teki Historyczne” 6 (2008), s. 53–75.
- Piątkowski S., *Radom: zarys dziejów miasta*, Radom 2000.
- Prawa kardynalne niewzruszone*, w: *Volumina legum*, t. 9, Kraków 1889, s. 203–204.
- Prawa kardynalne z 1775 r.*, w: *Historia ustroju i prawa w Polsce do 1772/1795*, wyd. S. Godek, M. Wilczek-Karczevska, Warszawa 2006, s. 173–174.
- Prawa kardynalne*, w: *Konstytucje Seymu extraordinarynego w Warszawie roku MDCCLXVII. Dnia piątego Października złożonego y zaczętego, a z Limitacyi y prorogacyi w Roku MDCCLXVIII. Dnia piątego Marca, przy rozwiązaniu Konfederacyi Generalnych Koronney y Wielkiego Xięstwa Litewskiego zakończonogo, ex consensu Ordinum totius Reipublicae ustanowione*, Warszawa 1768, s. 84–97.
- Prawa kardynalne*, w: *Volumina legum*, t. 10, Poznań 1952, s. 110–113.
- Radwański Z., *Prawa kardynalne w Polsce*, Poznań 1952.
- Salmonowicz S., *Geneza i treść uchwał konfederacji warszawskiej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 19 (1974), s. 7–30.
- Serczyk W. A., *Katarzyna II carowa Rosji*, Wrocław 1983.
- Szcząska Z., *Ustawa Rządowa z 1791 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1, red. M. Kallas, Warszawa 1990, s. 19–101.
- Tazbir J., *Dzieje polskiej tolerancji*, Warszawa 1973.
- Tazbir J., *Prace wybrane*, t. 1, *Państwo bez stosów i inne szkice*, Kraków 2000.
- Tazbir J., *Spotkania z historią*, Warszawa 1997.
- Tazbir J., *Tradycje tolerancji religijnej w Polsce*, Warszawa 1980.
- Traktat wieczysty między Rzeczpospolitą Polską y imperium całej Rosyji*, w: *Volumina legum*, t. 7, Petersburg 1860, s. 250–256.
- Tync S., *Zarys dziejów wyższej szkoły braci polskich w Rakowie 1602–1638*, w: *Raków: ognisko arianizmu*, red. S. Cynarski, Kraków 1968, s. 82–172.
- Urban W., *Znaczenie Rakowa w siedemnastowiecznym ruchu ariańskim*, w: *Raków: ognisko arianizmu*, red. S. Cynarski, Kraków 1968, s. 196–214.

Volumina legum, t. 2, Petersburg 1859.

Wierzbicki P., *Henryk III Walezy (1551–1589)*, w: *Słownik władców Polski i pretendentów do tronu polskiego*, red. E. Wygonik, Kraków 2003, s. 148–153.

Wojtyska H., *Augsburski pokój religijny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin 1995, kol. 1064–1065.

Wojtyska H., *Edykt nantejski*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1995, kol. 666–667.

Zieliński Z., *Cuius regio eius religio – principium regnandi*, „*Saeculum Christianum*” 1 (1994) nr 2, s. 83–93.